

Arhivsko gradivo Komisije za agrarne operacije vsebuje osnovne podatke o gospodarjenju in upravljanju z zemljišči, ki so bila v lasti vaških skupnosti, sosesk, skupin posameznikov in raznih korporacij. V literaturi tako zemljo pogosto omenjajo kot srenjsko zemljišče, srenje ali gmajne. Ta skupna vaška zemljišča so v pretežni meri sestavljale pašniške površine in planine, v manjši meri pa tudi travniške in gozdne površine. V spisih komisije je dokumentirana nekdanja pravna ureditev in način upravljanja s temi zemljišči. Vaške skupnosti so imele taka zemljišča v okviru naselja in v njegovi neposredni okolici ter na nekoliko oddaljenih gmajnah; skupne planine so bile v območjih bližnjih hribov in v oddaljenih območjih alpskega sredogorja. Planine so bile deloma last agrarnih skupnosti, deloma pa so jih uživali v obliki servitutov. Skupna vaška zemljišča so se v solastništvu izkoriščala za pašo živine od zgodnje pomladi do pozne jeseni, planine pa so upravljali in izkoriščali v skladu s pravili posameznih agrarnih skupnosti za planinsko pašo v poletnih mesecih.

Inštitut skupnih vaških zemljišč se je pri nas ohranil iz zgodnjega srednjega veka. V drugi polovici 19. stol., zlasti še po zemljiški odvezi, je prihajalo do pogostih zahtev po spremembi obstoječega stanja pri upravljanju skupne vaške zemlje. Zaradi tega je prišlo do ustanovitve Komisije za agrarne operacije, ki je urejala vsa vprašanja v zvezi z upravljanjem, gospodarjenjem in razdeljevanjem skupnih vaških zemljišč ter urejanjem vprašanj naravnih koristov, melioracij, upravljanjem planin in komasacije:

Arhivsko gradivo agrarnih operacij zadeva kompleksna vprašanja: glavno delitev zemljišč, natančno delitev zemljišč, ureditev skupnih pravic do upravljanja, ureditev pravic paše, ureditev melioracij, komasacij in lova. Glavna razdelitev se je nanašala na razdelitev med bivšimi gosposkami na eni strani ter občinami, deli občin ter agrarnimi skupnostmi na drugi strani. Natančna delitev je zadevala razdelitev skupnih zemljišč med kmete, člane agrarne skupnosti in soupravičence spolovinskih zemljišč. Z ozirom na različno vsebino so v registraturi Komisije za agrarne operacije, ki je bila pristojna za vodenje spisov arhiva, gradivo posameznih operacij vlagali v posebne dosjeje in jih signalizirali z vrsto operacije ter jih oštevilčili. Za signature dosjejev so uporabili kratice črk: RU, NU, NDZ, PL, MEL, ZL in L. Dosjeje z navedenimi signaturami so še opremili s tekočimi številkami in sicer za vsako vrsto operacije posebej. Spisi posameznega dosjeja so bili urejeni po določenem redu, kar je zelo dobro razvidno iz objavljenega inventarnega popisa.

Na osnovi objavljenega inventarnega popisa je ugotoviti, da je bilo izvedeno 2163 postopkov agrarnih operacij. Od tega jih je opravljeno za območje nekdanje Kranjske 1799, le 364 pa se jih nanaša na območje Štajerske, Koroške in Prekmurja. Številčna primerjava nam opravičeno vzbuja sum, da je bilo gradivo za te predele slovenskega ozemlja ali uničeno ali pa se nahaja pri neugotovljenem hranitelju v inozemstvu.

Arhivsko gradivo za območje Notranjske (sodni okraji Postojna, Ilirska Bistrica, Senožeče in Vipava), ki je bilo po 1. svetovni vojni leta 1929 izročeno Kraljevini Italiji in je bilo po 2. svetovni vojni vrnjeno Sloveniji, je nujno treba zajeti v inventarni popis in ga objaviti kot 4. del te publikacije. Nadalje bi bilo treba k tem publikacijam dodati še zemljevid o razširjenosti agrarnih operacij na Slovenskem.

Pri objavi inventarnega popisa Komisije za agrarne operacije je prišlo do nekaterih vsebinskih in tiskovnih napak. Avtor Vladimir Sunčič je dve vsebinski že popravil v popravku na koncu 3. dela. Pri pregledu vseh treh delov sem ugotovil še naslednje pomanjkljivosti: na strani 6 (1. del inventarja) ni pravičen podatek, da je na Štajerskem deloval le Krajni komisar v Gradcu, saj je bil od leta 1909 tudi Krajni komisar v Mariboru; v 1. delu manjkajo kratice RU, NU, NDZ, PL, MEL, ZL in L s pomensko razlago; v kazalu krajev agrarnih operacij (3. del) manjkajo pri imenih krajev številke za dosjeje od števil 2300–2488; Deželna komisija za agrarne operacije je bila ustanovljena na osnovi deželnega zakona iz leta 1888 in je zaradi tega vprašljiva letnica 1885, ki je natisnjena na ovojnici; pojem meliorizacija je nadomestiti s pojmom melioracija.

Objavljeni inventarni popis arhivskega gradiva Komisije za agrarne operacije v Ljubljani nam posreduje pričevanja o dogajanjih na slovenskem podeželju v obdobju 1888–1945 in je zato najpomembnejši zgodovinski vir za proučevanje slovenskega agrarnega gospodarstva in strukture naših vaških naselij, ki so s socializacijo po letu 1945 povsem spremenila svoj značaj in podobo. Sočasnost objave tega inventarnega popisa in boja za denacionalizacijo zemljišč nekdanjih agrarnih skupnosti je uporabnost rezultatov Sunčičevega dela še bolj aktualizirala. Vladimiru Sunčiču gre velika zahvala za njegovo vztrajnost pri zbiranju množice dragocenih podatkov, ki jih je zahtevala objava te obsežne publikacije.

Peter Ribnikar

Andrej Vovko, *Mal položi dar ... domu na altar. Portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1994. 237 strani. (Razprave in eseji, 39)

Čas, ki ga obravnava Andrej Vovko v knjigi, je čas zadnjih desetletij pred prvo svetovno vojno, ki je bil za Slovence pester na vseh področjih njihovega življenja in delovanja. Kljub relativni gospodarski »zlato dobi« v Avstriji, je slovenski prostor zajel val množičnega izseljevanja, politično življenje se je strankarsko diferenciralo in razdelilo Slovence na več taborov, narodnostno vprašanje je postajalo vedno

bolj pereče, zlasti v etnično obmejnih predelih, kjer so bili raznarodovalni pritiski najbolj izraziti. Tudi gospodarski in politični pritiski privilegiranih narodov monarhije so postajali vedno močnejši. Zato je bilo poudarjanje slovenstva vedno bolj pogosto, zahteve po večji avtonomiji vedno glasnejše in ne začudi nas dejstvo, da se v tem času ponovno obudi zahteva po slovenskem »vseučilišču« v Ljubljani, ki jo je župan Ivan Hribar videl kot »moderno mesto, dostojno, da je središče dežele in naroda.« In v tem času je delovala tudi zasebna šolska narodnoobrambna organizacija Družba sv. Cirila in Metoda (v nadaljevanju Družba; uveljavljani kratiki sta sicer bili CMD oz. DCM), ki jo avtor spremlja od njene ustanovitve leta 1885 do konca prve svetovne vojne, s posebnim poudarkom na prelomnici v delovanju Družbe leta 1907, ko je spremenila usmeritev od pretežno slogaške nadstrankarske v povsem odkrito liberalno organizacijo, »z jasno primesjo narodnega radikalizma« (str. 11).

Družba je delovala na dveh področjih. Prvič, na tim. »podarjevalnem«, ko je finančno podpirala razne šolske zavode (razen tega, da je ustanavljala tudi lastne otroške vrtnice in osnovne šole), slovenske učitelje in dijakke, podarjala šolske knjige in učila, in drugič, na tim. »zbiralnem« področju, v duhu gesla, ki ga je avtor vzel za glavni naslov knjige: »Mal položi dar ... domu na altar!« To geslo najdemo tudi na škatlicah vžigalic, npr. ljubljanskega trgovca Ivana Perdana iz Ljubljane. Denar so zbirali tudi s pomočjo nabiralnikov, z izdajanjem razglednic in lastnih publikacij.

Zaviranje ustanavljanja javnih osnovnih šol s slovenskim učnim jezikom je bilo največje na Tržaškem, v Istri, na Štajerskem in Koroškem in ta pritisk je bil eden od vzrokov za njen nastanek. Leta 1880 so na Dunaju ustanovili nemško zasebno šolsko organizacijo Deutscher Schulverein, ki je skrbela za »krepitev« nemstva na jezikovnih mejah in v predelih z mešanim prebivalstvom (v mislih so imeli Češko, Moravsko, Tirolsko in Kranjsko). Na slovenskem ozemlju je ustanovila prvi dve šoli že dve leti kasneje, tj. 1882, in sicer v Pekrah in Sevnici. Prvi so na nemški Schulverein reagirali Čehi, ki so že konec 1880 ustanovili narodnoobrambno društvo Ustredni Maticе školska. V tem letu nemški prodor proti jugu ni bil nezapažen (Josip Jurčič se je zavedal, da je namen Schulvereina: ponemčenje slovenske mladine), vendar je do formalnega nastanka Družbe prišlo šele leta 1885. Kot povod za njeno ustanovitev so izrabili proslavljanje 1000-letnice smrti sv. Metoda, »ki so jo zlasti slovanski narodi habsburške monarhije svečano obhajali ob veliki nervozi nemških krogov« (str. 35) Družbino delo je teklo s pomočjo podružnic na terenu in v obravnavanem času jih je Družba ustanovila 336.

Ko avtor tehta uspehe in neuspehe Družbe sv. Cirila in Metoda v obdobju 1885–1918, izpostavi njeno delo v Trstu, kjer so njeni vrtci in šole imeli nemalo zaslug za ustavitev italianizacije slovenskih priseljencev v tem mestu tik pred izbruhom prve svetovne vojne. Določene uspehe je doživela tudi na Goriškem (tudi v Gorici), in v obrobni, narodnostno ogroženih, delih Kranjske in Štajerske, manj uspešna pa je bila na Koroškem. Kot popoln neuspeh Andrej Vovko opredeljuje njeno zanemarjanje slovenske Istre, kjer je prepustila iniciativo Družbi sv. Cirila i Metoda za Istru, ker je vse svoje sile namenila Trstu. Po nekaterih mnenjih je to zanemarjanje slovenske Istre vplivalo celo na slovensko-hrvaško razmejitve po letu 1945 (str. 31).

Knjiga Andreja Vovka je del disertacije, ki jo je zagovarjal leta 1992 na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. V knjigi so izpuščene vse razčlenjene tabele o odborih, članstvu in prispevkih podružnic, ki so bile priložene disertaciji. Res je, da je bila večina tabel že objavljena po številnih strokovnih in znanstvenih revijah, zbornikih ipd., saj je raziskovanje te teme avtorja »težila« od leta 1977 dalje in je že med raziskovanjem izkoristil delne rezultate za njihovo sprotno objavljanje, in res je tudi, da je njihova hramba v tipkopisni obliki dostopna v nekaterih ustanovah v Ljubljani, toda njihova »odsotnost« v knjigi sami je zaznavna in pomeni določeno »viroslavno« praznino. To je hkrati možnost za njihovo objavo, npr. z izbranimi arhivskimi viri o delovanju Družbe, v eni od edicij Arhivskega društva Slovenije. Avtorjevo delo temelji na objavljenem (tiskanem) gradivu (Vestniki oziroma od leta 1904 dalje Koledarji/Vestniki Družbe sv. Cirila in Metoda), časopisnem gradivu in od arhivskih virov – v glavnem – le na Družbenih zapisnikih 1886–1906, 1907–1914, ki jih hrani Arhiv R Slovenije. Avtor je pri disertaciji in knjižni objavi sledil svojem konceptu, da poda poglobljen monografski prikaz delovanja Družbe od njene ustanovitve do konca prve svetovne vojne in posebej njenega finančnega poslovanja ter zgoščen prikaz delovanja podružnic, zavedal pa se je, da tema s tem ni izčrpana.

Avtor je knjigo razdelil na več poglavij. Spremni besedi in uvodu sledi pregled in analiza virov ter literature in pregled šolskih društev (Deutscher Schulverein, Pro Patria in Lega Nazionale, Ustredni Maticе školska, Sloga in Šolski dom, Družba sv. Cirila i Metoda za Istru, Slovensko šolsko društvo in Slovenska Straža). Ko se loti jedra, tj. Družbe sv. Cirila in Metoda, najprej »nariše portret« – avtorjeve besede – Družbe od ustanovitve do leta 1918, s poudarkom na prelomnici 1907, ki ga dopolni z analizo finančnega poslovanja, s sumarnimi pregledi podružnic na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem, Goriškem, Tržaškem, v slovenski Istri in v Gradcu, Leobnu ter na Dunaju, posebno pozornost pa posveti šolskim vprašanjem in razmerjem med Družbo in slovenskimi izseljenci, političnimi strankami, vsebinski del knjige pa zaključi s kratkim orisom razvoja Družbe po letu 1918. Vovkov Družbin »portret« ni skica, ampak zgoščena slika delovanja Družbe sv. Cirila in Metoda, ki ji – od avtorjevih proučevanj – raziskovalci slovenske zgodovine niso posvečali podrobni in celovitih analiz. Tekst je avtor podkrepil kar s 711 opombami in ga dopolnil z bibliografijo publikacij in člankov o Družbi, s kratkim imenskim in krajevnim kazalom ter povzetkom v angleškem jeziku. Kot sredinska »priloga« je objavljenih 20 reprodukcij fotografij, razglednic, tiskanih virov in muzealij.

Monografska obdelava Družbe sv. Cirila in Metoda nam – kljub zgoščenosti podatkov – naniza marsikaj iz človekovega vsakdana, odnosov med ljudmi in pri branju se srečamo z vrsto imen, ki so nam znana iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, na drugi strani pa tudi z imeni mnogih, ki niso našli mesta v dosedanjih raziskavah tega obdobja slovenske zgodovine, bili pa so prizadevni za uresničevanje ciljev Družbe in s tem za ohranjanje slovenstva v času, ki mu ni bil ravno naklonjen.

Marjan Drnovšek

Vladimir Čorović, **Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku**. Beograd : Biblioteka grada Beograda, 1992. 870 strani.

16. aprila 1941 se je na svojem poletu proti Grčiji zrušilo eno izmed letal, s katerimi je jugoslovanska vlada v naglici zapuščala v kaosu propadajočo prvo jugoslovansko državo. Vladimir Čorović je, kot eden izmed potnikov tega letala, tako tragično sklenil svojo življenjsko pot. Kar nekaj je razlogov, zakaj je tudi Čorović dobil svoj prostor v tem nesrečnem, z ostalimi vladnimi begunci in materialom preobremenjenem letalu. Bil je precej blizu dvoru, bil pa je tudi prostozidar visokega ranga in kot tak izrazit nasprotnik fašizma in nacizma. Povrh vsega je leta 1936 poskušal izdati tudi knjigo, ki je predmet pričujoče predstavitve, to pa je vse skupaj pripomoglo k temu, da je bil precej visoko uvrščen na gestapovem spisku za odstranitev. O Čoroviću in problematičnosti nekaterih njegovih del na tem mestu ne bi pisali (o tem nekaj npr. ob predstavitvi Čorovićeve knjige *Istorija Srba*, ZČ 44, 1990, št. 3, str. 484–485), posvetili bi se raje knjigi, ki bi se morala pojaviti na knjižnih policah že daljnega leta 1936, uspelo pa ji je to pravzaprav šele 56 let pozneje.

Usoda Čorovićeve *Modre knjige*, kot jo je ob neki priložnosti imenoval sam, je več kot zanimiva. V spremni besedi, ki jo je ob izdaji pričujoče knjige napisal Radoš Ljušić, lahko spremljamo približno triletno predzgodovino začetka nastajanja te knjige. Idejo za izdajo gradiva in knjige o odgovornosti za izbruh prve svetovne vojne je ministrstvu za zunanje zadeve kraljevine SHS dal Vojislav Jovanović Marambo. Zbirka dokumentov bi morala biti popolna in bi hkrati dopolnila oz. zamenjala predhodni zbirki, ki ju je srbska vlada v naglici natisnila v Nišu leta 1914 in 1915. Dela pri zbiranju in sestavljanju gradiva za omenjeno publikacijo naj bi se lotila univerzitetni profesor Slobodan Jovanović in narodni poslanec Jovan Jovanović Pižon. Oba sta predlog sprejela, skupaj z glavnim arhivarjem ministrstva pa sta kmalu ugotovila, da bi bilo potrebno namesto obdobja od l. 1906 do 1914 zajeti obdobje od leta 1903 do 1914. V začetku leta 1928 je vsa zadeva dobila delovni naslov: *Plava knjiga o ratnoj odgovornosti*.

Pojavili pa so se novi problemi. Ni bilo lahko zapolniti vrzeli v gradivu, ki je bilo zdesetkano v vojni. Gradivo, ki se je nahajalo v Moskvi, je bilo nedosegljivo. Po izbruhu I. svetovne vojne je precej gradiva padlo v roke Avstro-Ogrske. Tako npr. tudi *zaupni arhiv*, ki so ga ob umiku Srbi zakopali v bližini samostana Ljubostinje in ki so ga Avstrijci odkrili in prenesli na Dunaj. Zraven gradiva iz državnih arhivov so Avstrijci zaplenili tudi zasebne arhive Nikole Pašića, Boža Jankovića, Jovana Škerlića itd. Vse te dokumente so sistematično preučili in jih uporabili tudi za nemško *Belo knjigo* (1919). Omenjeno gradivo so uporabljali tudi v obtožnicah zoper Srbe na vseh veleizdajalskih sodnih procesih, še posebej tistih v Bosni in Hercegovini. Srbski vladi se je zdelo potrebno čim hitreje reagirati, posebno potem, ko so začele iz tiska prihajati knjige dr. Miloša Bogičevića *Die auswärtige Politik Serbiens 1903–1914*. V letih 1928, 1929 in 1931 so v Berlinu izšle tri. Isto gradivo je Bogičević že prej uporabil v delu *Kriegs-ursachen. Beiträge zur Erforschung der Ursachen des Europäischen Krieges mit spezieller Berücksichtigung Russlands und Serbiens* (Zürich 1919).

Po vsem tem so se na ministrstvu za zunanje zadeve kraljevine SHS odločili, da se mora celotno delo glede priprave ustreznega srbskega odgovora zaupati zgodovinarju. Izbrali so univerzitetnega profesorja Vladimirja Čorovića. Potem ko je sprejel odgovorno in zaupno nalogo, da napiše delo o odgovornosti za svetovno vojno, je Čorović julija 1930 zahteval od ministra, da mu dopusti sistematski pregled gradiva o omenjenem vprašanju. Njegova zahteva je bila, da se mu omogoči delo v arhivu deželne vlade in skupnega ministrstva za Bosno in Hercegovino, arhivu Milovana Milovanovića in državnem arhivu na Cetinju. Potreboval je tudi sredstva za raziskovanje na Dunaju, v Zagrebu in Sarajevu. Zraven primernih prostorov za delo je dobil tudi nekaj ljudi za prepisovanje, izpolnjene pa so bile tudi vse njegove druge zahteve. Delovni naslov njegove knjige je bil *Odgovornost za Svetski rat*. Že ob samem začetku Čorovićevega dela je Stojan Gavrilović prišel na zamisel, da bi knjigo prevedli tudi v angleščino. Tako bi se hkrati pojavili srbska izdaja v Beogradu in angleška v izdaji Stanfordske univerze v ZDA. Z omenjeno univerzo je bila o tem julija 1932 podpisana tudi pogodba. Do začetka leta 1936 je bila tako pripravljena tudi angleška izdaja. Toda takrat so nastopile spremembe politične narave, ki so onemogočile pojav obeh izdaj.

V Čorovićevo delo se ni vmešavala nobena jugoslovanska vlada ali kak njen minister za zunanje zadeve. Do spremembe je prišlo v času vlade Milana Stojadinovića. V tem obdobju je prišlo do politike naslonitve na sile osi. Da se ne bi zameril Nemčiji in Avstriji, je Stojadinović med drugim zaustavil tudi izdajo sicer že natisnjene Čorovićeve knjige *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*. Sprejet